

ПРИЧИНИ ТА ЗАКОНОДАВЧА БАЗА СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

В статті розглянуто причини столипінської аграрної реформи в їх зв'язку з соціально-економічним становищем в Чернігівській губернії на початку ХХ століття. Звертається увага на законодавче оформлення реформування аграрних відносин.

Ключові слова: столипінська аграрна реформа, Чернігівська губернія, община, землевпорядні комісії, Селянський поземельний банк, хутір, відруб.

Необхідність реформування царським урядом аграрних відносин на початку ХХ ст. була викликана цілим комплексом економічних, політичних та ідеологічних чинників. Названа за іменем прем'єр-міністра П. Столипіна аграрна реформа мала на меті, перш за все, зняття революційної напруги на селі. Як одне із найпомітніших суспільно-історичних явищ початку ХХ ст., столипінська аграрна реформа постійно перебувала у сфері наукових інтересів численних дослідників земельних відносин. Зокрема, в останні роки до проблем аграрних перетворень початку століття звертались такі вітчизняні дослідники як В. Волковинський, Ю. Левенець, П. Панченко, В. Шмарчук, В. Шевченко, М. Якименко, а також російські А. Аврех, А. Анфімов, О. Глаголев, П. Зирянов, І. Ковальченко, О. Решетніков, М. Рум'янцев та ін. [1]. Однак, столипінська аграрна реформа хоч і не є білою плямою в історії, все ж продовжує залишатись недостатньо вивченою. Особливо обділеним увагою дослідників виявився поліський регіон, і Чернігівщина зокрема. Тому, метою даної статті є висвітлення причин столипінської земельної реформи на тлі соціально-економічного становища в Чернігівській губернії, а також характеристика процесу законодавчого забезпечення реформи і утворення державних органів, які повинні були реалізовувати намічене.

Ускладнення політичної ситуації в Україні на поч. ХХ ст. примусило урядові кола перейти від дискусій до практичних заходів. Створена 22 січня 1902 р. Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості під головуванням міністра фінансів С. Вітте після двох років діяльності дійшла висновку, що далі господарювати на основі общинної земельної власності неможливо [2, с. 64]. Хоч Вітте і був автором основних положень майбутніх аграрних перетворень, втілювати в життя прогресивні ідеї реформування аграрної галузі довелося П. Столипіну, в якому правлячі кола бачили "російського Бісмарка", тобто більш послідовного, а головне – значно жорсткішого політичного діяча, ніж ліберал Вітте [3, с. 137]. У 1904 р. Столипін у своєму звіті писав царю із Саратова: "Спрага до землі, аграрні безчинства самі по собі викликають на ті заходи, які можуть вивести сільське населення із нинішнього ненормального становища. Єдиною протиположною общинному началу є одноосібна власність" [4, с. 133]. Якщо Вітте покладав надії на поступовість переходу від общинного до хутірського господарства, недооцінюючи живучість общини, то Столипін був переконаний, що общину необхідно руйнувати з допомогою могутньої адміністративної системи – держави [5, с. 62]. Столипінська аграрна реформа передбачала створення нової землевпорядної системи, що базувалась на хуторах і відрубах за типом капіталістичного фермерського господарства. Необхідність здійснення реформ в сільському господарстві була продиктована глибокими об'єктивними змінами, що давно підготували підґрунтя для радикальних перетворень у сфері соціально-економічних відносин [6, с. 32].

По-перше, економіка Росії, особливо сільське господарство, на рубежі ХІХ – ХХ ст. опинилася в стані затяжної депресії, що поставило під загрозу існування самої держави. Оцінюючи значення столипінського Указу 9 листопада 1906 р., головноуправляючий землевпорядкуванням і землеробством О. Кривошеїн на засіданні Державної Думи 10 листопада 1908 р. зазначав: "... Ми одержуємо з 80 мільйонів десятин всієї посівної площі 60 губерній Європейської Росії... близько 40 пудів зернових з десятини. На заході, Франція і Німеччина одержують вдвічі більше, а Норвегія і Данія – навіть втричі більше... Нам не вистояти у великому трудовому змаганні народів, якщо ми будемо як і раніше виробляти на душу населення всього 22 ½ пуди хліба і із цього повинні будемо харчуватись, утримувати всю нашу внутрішню промисловість, одержувати іноземні товари, сплачувати наші борги, в той час як в Німеччині тільки споживання хліба досягає 27 пудів на душу. Економічна боротьба буде для нас занадто нерівною" [7, арк. 5 – 7]. На Чернігівщині ситуація в сільському господарстві була ще гіршою чим загальноімперська – тут в середньому одна десятина надільної землі за 1901 – 1904 рр. давала урожай зернових 33 пуди (4,8 ц/га), а десятина поміщицької – 36 пудів (5,3 ц/га) [8, с. 19]. За 1902 – 1906 рр. посівні площі в Чернігівській губернії скоротились на 9%, поголів'я худоби – на 5%. Наведені дані наочно показують постійне розорення селян губернії за останні роки перед реформою [9, с. 12 – 13]. Цим можна було пояснити і постійне прагнення чернігівських селян до переселення на початку ХХ ст. За 1904 – 1906 рр. ввіз хліба в Росію з-за кордону зріс вдвічі: з 3,2 до 6,1 млн. пудів [10, с. 1].

По-друге, головні завдання, визначені царським урядом під час проведення аграрної реформи 1861 р., не були повною мірою реалізовані, що поглибило зубожіння значної частини населення, викликало могутній антипоміщицький рух початку ХХ століття і революційні виступи 1905 р. Історик В.М. Шевченко відзначає, що за період 1900 – 1904 рр. на Лівобережній Україні відбулось 305 селянських заворушень (третина від загальної кількості по українським губерніям), з них у Чернігівській губернії – 72 виступи (у Полтавській –

159, у Харківській – 74) [12, с. 60]. У 1905 р. аграрними рухами на Чернігівщині було охоплено 11 повітів із 15, а збитків було завдано на суму більш ніж 3 млн. руб. [13, с. 24]. Тільки за один листопад 1905 р. в губернії було розгромлено і спалено понад 50 поміщицьких економій [8, с. 97]. "Без проведення радикальної аграрної реформи і оповіщення про неї послабити революційну пропаганду на селі і відновити істинний спокій серед селянства буде неможливо", – констатував генерал Струков в повідомленні Миколі II 29 листопада 1905 р. [14, с. 125 – 126].

По-третє, економічне відставання Росії від західноєвропейських країн призводило до дедалі більшої залежності держави від іноземного капіталу, що створювало небезпеку втрати цілісності та національної незалежності Російської імперії. Буржуазія в Росії контролювалась іноземним капіталом [15, с. 141]. В розпалі революційних подій, коли Росія стояла на грані фінансового краху, 4 квітня 1906 р. урядом Вітте було укладено чергову угоду із французькими банками про позику на суму 8,4 млрд. руб. [16, с. 45]. Для повернення боргів необхідно було піднімати економіку, в першу чергу сільське господарство, яке було головною галуззю господарства Росії.

По-четверте, невдачі імперської зовнішньої політики свідчили про економічну слабкість Росії і вимагали рішучих дій царської влади. Як поразка в Кримській війні прискорила селянську реформу 1861 р., так поразка в російсько-японській війні підштовхнула самодержавство до аграрної реформи 1906 – 1916 рр. Війна розладнала російські фінанси. Щоб їх виправити, потрібно було вивозити більше хліба, основного експортного товару Росії, а урожаї в общинних господарствах були низькі [17, с. 120]. За 1904 – 1906 рр. вивіз хліба із Росії за кордон зменшився із 546,6 до 503,4 млн. пудів [10, с. 1].

По-п'яте, революційні події 1905 – 1906 рр. виявили відсутність у державі стабільної соціальної сили, здатної стати провідником урядової аграрної політики. Поміщики і промислова буржуазія були ненадійними союзниками: перші на початку століття вже не мали значного впливу на державницьку політику, а другі були нечисленними і їх інтереси не завжди збігались з інтересами поміщиків [6, с. 32].

Отже, потрібно було шукати нову соціальну силу, зацікавлену в радикальних перетвореннях. Така сила, щоправа ще нечисленна і організаційно слабка, вже існувала, – вільні селяни-власники, найзаможніша їх верства, що сформувалася після скасування кріпосного права і вела новий, капіталістичний спосіб господарювання. У 1905 р. в Україні вже налічувалося 496,5 тис. селянських господарств, які належали до категорії фермерських, тобто були пов'язані з новими, буржуазними виробничими відносинами. Найбільше їх було на Півдні України. Їх тут було приблизно вдвоє більше, ніж на Правобережжі і Лівобережжі разом узятих [18, с. 5]. На Чернігівщині до початку масової приватизації селянських надільних земель у 1906 р. за підрахунками М. Якименка вже існувало 564 хутори [18, с. 9].

Заслугою Столипіна було те, що він одним з перших побачив у цій верстві стабільного і перспективного союзника уряду. Прем'єр-реформатор сподівався створити клас землеробів, який би був лояльним до царської влади [15, с. 141]. Проведенням аграрної реформи царизм спробував створити в особі куркульства масову соціальну опору самодержавства на селі і тим попередити нову революцію [3, с. 137]. Саме ця верства була найбільш зацікавленою в створенні економічних умов для вільного господарювання, була здатною захистити свою земельну власність та й увесь інститут приватної власності. В економічному відношенні вона була найстабільнішою і найперспективнішою серед сільського населення. Тому стратегічний хід Столипіна – розширити приватний сектор за рахунок збільшення чисельності заможних селян-власників, був не тільки всебічно обґрунтованим, а й вчасним [6, с. 33]. Сам Столипін говорив в Державній Думі, що його реформа "не для слабких і немічних, яких в Росії більшість, а для міцних і сильних господарів" [19, с. 84].

Об'єктивно столипінська аграрна реформа спрямовувалась на подолання багатокладності сільського господарства країни. Це була спроба побудувати стабільну систему народного господарства. Столипін дуже чітко зрозумів одну з найважливіших причин агротехнічної відсталості землеробства, яка полягала в повільності процесу створення капіталістичних елементів у селянстві. Всі столипінські законодавчі рішення намагались вирішити перш за все цю проблему. Від неї залежав успіх реформи. Він залишав осторонь такі побічні продукти реформування села, як розшарування селянства, пролетаризацію бідняків і поповнення за рахунок розорених селян рядів міських робітників та інші [11, с. 119]. Для нього було зрозумілим, що "дики, напівголодне село, яке не звикло поважати ні свою, ні чужу власність..., завжди буде представляти горючий матеріал, що може спалахнути з будь-якого приводу" [13, с. 166 – 167]. Отже, робив висновок Столипін, в аграрних відносинах необхідна система противаги в особі "міцного землевласника", охоронця стабільності [11, с. 119]. Малоземельних, а отже революційно налаштованих селян, передбачалось заохотити до переселення на вільні землі Сибіру. Уряд таким чином хотів розв'язати одночасно дві проблеми – нестачу землі за одночасного зростання населення і зниження революційних настроїв на селі. За 1900 – 1906 рр. з Чернігівщини в східні регіони Росії виїхало 6 813 сімей, при цьому повернулось назад 1 052 сімей (15,4%) [25, с. 3, 33].

Першим суттєвим кроком у напрямі реформування общини був царський указ від 4 березня 1906 р. про створення губернських і повітових землевпорядних комісій та Комітету із землевпорядних справ [2, с. 64]. Цей законодавчий акт мав важливе значення, оскільки передбачав значне посилення авторитету уряду і влади бюрократії на місцях і означав рішучість уряду безпосередньо регулювати господарчий устрій селян з метою вирішення аграрної проблеми і підвищення селянського добробуту. Робота новостворених комісій ознаменувала собою першу стадію бюрократичного державного перевороту, спрямованого на те, щоб усунути місцеві органи влади від проведення аграрної реформи, зберігши контроль над реформою в руках самого уряду [20, с. 10].

Восени 1906 р. було видано ще два законодавчих акти, які мали надзвичайно важливе значення для дальшого перебігу подій в аграрному секторі економіки країни. Перший з цих офіційних документів від 5

жовтня був суттєвим кроком на шляху до надання селянам-общинникам політичних прав і свобод, а другий від 9 листопада – економічних. Віднині всі особи оподаткованих станів, окрім євреїв, урівнювались із правами осіб привілейованих станів. Община більше не мала права забороняти своїм членам вступати до навчального закладу чи на державну службу (за наявності освіти) [21, арк. 7 зв.]. Указ від 5 жовтня 1906 р. надавав селянам право за бажанням змінювати місце проживання. "Надати сільським мешканцям... свободу обрання місця постійного проживання на однакових з особами інших станів підставах", – говорилося в законі [2, с. 65].

Вирішальне значення для остаточного зруйнування общини мав царський указ від 9 листопада 1906 р. під назвою "Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння й землекористування". Як правило, історики саме з цієї дати починають підрахунок столипінських аграрних перетворень. Однак, незадовго до названого указу було видано ще два документи: укази від 12 і 27 серпня 1906 р. – про передачу надільних та казенних земель Селянському поземельному банку для продажу селянам. Згідно з цими указами було прийнято рішення передати частину удільних, казенні та 1 млн. 800 тис. десятин надільної землі для продажу селянам [11, с. 118]. Продаж казенних земель повинен був відбуватись по ціні, яка була нижча номінальної вартості на 20%. Уряд забороняв землевпорядним комісіям і Селянському банку передавати державні землі сільським люмпенам, які не мали інвентарю і робочої худоби [5, с. 111]. Для Чернігівщини ці законодавчі акти не мали надто великого значення, оскільки казенних земель тут було не так і багато – 117,8 тис. дес. (більше половини їх – 66,3 тис. дес. знаходилось в одному Остерському повіті), а удільних земель в губернії взагалі не було [22, с. 41]. Тоді ж Столипін доручив комісії Міністерства внутрішніх справ під головуванням Гурка прискорити розробку проекту указу про вихід з общини. 1 жовтня 1906 р. комісія подала проект такого указу за підписами товариша міністра внутрішніх справ Гурка та управляючого земським відділом Литвинова у Раду Міністрів, а 9 листопада 1906 р. проект був підписаний царем [11, с. 118].

Указ 9 листопада 1906 р. вніс істотну поправку в законодавство 1861 р. і завдавав удару по головним підвалинам общини – колективній і сімейній власності [23, с. 67]. Перша стаття царського указу твердила: "Кожний домогосподар, який володіє надільною землею на общинному праві, може в будь-який час вимагати закріплення за собою в особисту власність належної йому частини землі" [2, с. 65]. Закріплену, тобто одержану в особисту власність, ділянку землі селянин мав право продати, закласти в банк під позику, докупити до неї додаткову землю [24, с. 78].

Виступаючи на Особливій нараді Ніжинської повітової землевпорядної комісії 16 листопада 1906 р., відкомандирований в Чернігівську губернію начальник переселенського управління Г. Глінка пояснив членам комісії, що указом від 9 листопада "селянам надано повну свободу розпоряджатись своїм майном, залишатись в своєму товаристві, користуватись своїм наділом на общинних правах або прохати про виділення його в подвірне володіння, безперешкодно виходити із общини і обирати собі заняття на власний вибір" [21, арк. 7 зв.]. Високопоставлений чиновник пояснив також, що для тих селян, які бажать мати землю, але не мають змоги її придбати, урядом організоване добровільне переселення на вільні казенні і придбані Селянським банком землі в Азійській частині Росії. Законодавством передбачалось надання організованим переселенцям від державної казни грошової допомоги і пільгових знарядь праці та будматеріалів [21, арк. 8]. Принагідно зазначимо, що в розглядуваному нами 1906 р. в Чернігівській губернії правом переселення скористались 9,4 тис. чол. (1533 сім'ї), що становило втричі більшу кількість ніж у 1905 р. і в п'ять разів більшу ніж у 1904 р. [25, с. 3].

Через 6 днів після виходу указу про селянське землеволодіння і землекористування, 15 листопада 1906 р. був надрукований ще один указ про видачу Селянським поземельним банком позик під заставу надільних земель [11, с. 118]. Ці позики згідно із ст. 7 Указу могли видаватись Селянським банком для покриття витрат на покращення селянами землекористування [26, арк. 62]. А коли 1 січня 1907 р. було скасовано стягнення з селян викупних платежів за надільні землі, які були запроваджені в 1861 р., аграрна реформа остаточно одержала зелене світло.

Царський указ від 9 листопада 1906 р. пізніше було доопрацьовано III Державною думою і 14 червня 1910 р. затверджено як закон "Про зміни і доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння". За цим законом усі общини, де переділв землі не було з часу наділення нею селян, визнавалися такими, що вже перейшли у спадкове володіння з правом особистої власності. Закон про землевпорядкування від 29 травня 1911 р. вніс ще деякі принципові зміни у земельні відносини. Відтоді охочі закріпити землю в особисту власність вже не повинні були просити на це дозволу у общини: всі питання розв'язувала землевпорядна комісія, що узгоджувала свої дії з земським начальником [2, с. 65].

Таким чином, після тривалої підготовки у 1906 р. було дано старт майбутній аграрній реформі, яка повинна була створити економічні, соціальні і правові передумови для того, щоб на селі в масових масштабах з'явилась фігура самостійного селянина-господаря, власника землі, який би був прямо зацікавлений у підвищенні її родючості, зростанні врожаїв і продуктивності тваринництва. З допомогою нового справжнього господаря на землі передбачалось: 1) в економічній області – вирішити продовольчу проблему, піднести рівень результативності і товарності сільського господарства; 2) в соціальній сфері – зміцнити за рахунок села, де проживала і працювала основна маса населення, підтримки самодержавства, які почали серйозно хитатись; 3) в галузі політичній – підірвати вплив на селі опозиційних партій, перш за все есерів, перехопивши в них популярний лозунг: землю – селянам.

Джерела та література

1. Волковинський В.М., Левенець Ю.А. П.А. Столипін: з життя та державної діяльності / В.М. Волковинський, Ю.А. Левенець // Український історичний журнал. – 1991. – №4. – С. 116 – 123; Панченко П.,

- Шмарчук В. Аграрна історія України: Підручник / П. Панченко, В. Шмарчук. – К.: Т-во "Знання", КОО, 2000. – С. 68 – 103; Шевченко В. Реформа П.А.Столыпина та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906 – 1916 рр.) / В. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2007. – №1. – С. 91 – 101; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 – 1918 рр.) / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – №1. – С. 3 – 14; Його ж Приватизація селянської надільної землі в Україні 1906 – 1917 рр.: причини, зміст, наслідки / М.Я. Якименко // Економіка України. – 1997. – №8. – С. 62 – 70; Аврех А.Я. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России / А.Я. Аврех. – М.: Политиздат, 1991. – 286 с.; Анфимов А.М. Тень Столыпина над Россией / А.М. Анфимов // История СССР. – 1991. – №4. – С. 112 – 121; Глаголев А. Формирование экономической концепции П.А. Столыпина / А. Глаголев // Вопросы экономики. – 1990. – №10. – С. 56 – 63; Зырянов П.Н. Петр Аркадьевич Столыпин / П.Н. Зырянов // Вопросы истории. – 1990. – №6. – С. 54 – 76; Ковальченко И.Д. Столыпинская аграрная реформа (Мифы и реальность) / И.Д. Ковальченко // История СССР. – 1991. – №2. – С. 52 – 72; Решетников А.Б. Законодательная база аграрной реформы 1906 – 1911 гг. в России / А.Б. Решетников // Государство и право. – 2002. – №12. – С. 88 – 92. Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги / М. Румянцев // Вопросы экономики. – 1990. – №10. – С. 63 – 74.
2. Якименко М.А. Приватизація селянської надільної землі в Україні 1906 – 1917 рр.: причини, зміст, наслідки / М.А. Якименко // Економіка України. – 1997. – №8. – С. 62 – 70.
 3. Волобуев П.В. Выбор путей общественного развития: теория, история, современность / П.В. Волобуев. – М.: Политиздат, 1987. – 312 с.
 4. Дьяков И. Забытый исполин / И. Дьяков // Наш современник. – 1990. – №3. – С. 131 – 142.
 5. Бородай Ю.М. Кому быть владельцем земли / Ю.М. Бородай // Наш современник. – 1990. – №3. – С. 102 – 119
 6. Мордвінцев В.М., Мордвінцева В.Ф. Земельна реформа Столыпина та її вплив на землеустрій в Україні (сучасний погляд на події) / В.М. Мордвінцев, В.Ф. Мордвінцева // Державний інформаційний бюлетень про приватизацію. – 2001. – № 11. – С. 32 – 34.
 7. Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 117, 276 арк.
 8. Олійник Л.В., Гора О.Т. Селянський рух на Чернігівщині в 1905 –1907 рр. / Л.В. Олійник, О.Т. Гора. – К., "Радянська школа". – 1959. – 135 с.
 9. Земские известия (по Черниговской губернии) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – №10. – С. 6 – 37.
 10. Сельскохозяйственное производство России // Черниговское слово. – 1910. – №957. – 12 марта. – С. 1
 11. Волковинський В.М., Левенець Ю.А. П.А.Столыпін: з життя та державної діяльності / В.М. Волковинський, Ю.А. Левенець // Український історичний журнал. – 1991. – №4. – С. 116 – 123.
 12. Шевченко В.М. Селянський рух на Лівобережній Україні в 1900 – 1904 рр. / В.М. Шевченко // Український історичний журнал. – 1983. – №2. – С. 54 – 60.
 13. Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина. Уч. пособие. / С.М. Сидельников. – М.: Изд-во Моск. ун-тета, 1973. – 335 с.
 14. Сидельников С.М. Земельно-крестьянская политика самодержавия в преддумский период / С.М. Сидельников // История СССР. – 1976. – №4. – С. 124 – 135.
 15. Харингтон М. Революция сверху / М. Харингтон // Общественные науки и современность. – 1991. – №3. – С. 140 – 145.
 16. Россия на рубеже веков: исторические портреты. – М.: Политиздат, 1991. – 380 с.
 17. Дьякин В.С. Был ли шанс у Столыпина? / В.С. Дьякин // Звезда. – №12. – 1990. – С. 113 – 125.
 18. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 – 1918 рр.) / М.Я. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – №1. – С. 3 – 14.
 19. Еремін А.М. Современные аграрные проблемы и реформа П.А.Столыпина / А.М. Еремін // Государство и право. – 1994. – №4. – С. 82 –91.
 20. Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина / Д. Мэйси // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 3 – 19.
 21. Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 89, 14 арк.
 22. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 47. – Черниговская губерния. – СПб.: Типография М.Яковлева. – 1906. – 60 с.
 23. Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги / М. Румянцев // Вопросы экономики. – 1990. – №10. – С. 63 – 74.
 24. Белоусов Р. Две крестьянские реформы: 1861 и 1907 г. / Р. Белоусов // Экономист. – 1992. – №3. – С. 73 – 81.
 25. Переселение из Черниговской губернии в 1909 – 1911 гг. По материалам Челябинского и Сызранского переселенческих пунктов. – Чернигов: Типография Губ. Земства, 1913. – 96 с.
 26. Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 24, 150 арк.

Olexandr Gerasimchuk

REASONS AND LEGISLATIVE BASE OF STOLYPYN'S AGRARIAN REFORM

The article reveals the reasons of Stolypyn's agrarian reform in their communication with social and economic position in the Chernigov province in the beginning of the XX-th century. The attention is paid to legislative registration of reforming of agrarian relations.

Key words: Stolypyn's agrarian reform, Chernihiv province, community, land managemental commissions, the Peasant land bank, farm, separate ground area

Стаття надійшла до редакції 30.01.2011